

К.В. Аймедов, В.Д. Фучеджі,

Одеський національний медичний університет,
кафедра соціальної допомоги, загальної та медичної психології.

K.V. Aymedov, V.D. Fuchedzhi,

Odessa national medical university,
department social helping, general and medical psychology.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ДІЄЗДАТНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОГРАНИЧЕНИЯ ДЕЕСПОСОБНОСТИ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ
PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LIMITATIONS CAPACITY OF NATURAL PERSONS**

УДК 34:159.9(075.8)

Стаття надійшла до редакції 9.03.2016.

Резюме

Розглянуто питання, пов'язані із психологічними аспектами визначення дієздатності фізичної особи. Акцентується увага на специфіці обмеження дієздатності фізичної особи та визначенні психологічної сутності обмеження дієздатності.

Ключові слова

дієздатність фізичної особи, зміст дієздатності, психологічна складова дієздатності, обмеження дієздатності фізичної особи.

Резюме

Рассматриваются вопросы, связанные с психологическими аспектами определения дееспособности физического лица. Акцентируется внимание на специфике ограничения дееспособности физического лица, а также установлении психологических особенностей ограничения дееспособности.

Ключевые слова

дееспособность физического лица, содержание дееспособности, психологическая составляющая дееспособности, ограничения дееспособности физического лица.

Resume

This article issues related to the psychological aspects of the definition of legal capacity of an individual person was discussed. The attention is focused on the specific constraints of legal capacity of an individual person, as well as setting the psychological characteristics of limited capacity.

Keywords

individual capacity, content capacity, the psychological component of capacity, capacity of limitation of an individual.

Цілком закономірним є той факт, що дієздатність – це юридична категорія, але є не природним правом людини, а наданим їй в силу закону. Значення категорії дієздатності полягає в тому, що дієздатність юридично забезпечує активну участь особи у цивільному обороті, реалізації її майнових та особистих немайнових прав. Цивільне законодавство розрізняє декілька різновидів дієздатності, залежно від віку особи та її психічного стану, оскільки при здійсненні цивільних прав та обов'язків особа повинна розуміти значення та можливі наслідки своїх дій. Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Дієздатність є невідчужуваною від особи, її обсяг встановлюється і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, вста-

новлених законом. Примусове обмеження дієздатності можливе лише за рішенням суду у випадках, встановлених законом.

Саме тому, психологічна специфіка змісту дієздатності фізичної особи, а також підстав для її обмеження викликає науковий інтерес, як з теоретичної точки зору, так і в практичній площині.

Метою даної статті є встановлення на підставі аналізу психологічних аспектів та норм законодавства особливостей змісту та порядку обмеження дієздатності фізичної особи.

Необхідно зазначити, що дієздатність є об'єктом наукових досліджень представників різних наукових течій. Проте, не дивлячись на обсяг наукових пошуків та важливість проблематики, актуальним залишається питання щодо визначення психологічної сутності обмеження дієздатності, що надасть можливість в повній мірі сформулювати єдиний підхід до визначення дієздатності та її змісту.

Вказана категорія має міждисциплінарне значення, тому з метою забезпечення достовірності дослідження її психологічного розуміння необхідно опрацювати як загальнотеоретичні, так і окремі галузеві спроби її визначення. О.С. Іоффе під дієздатністю розумів здатність реалізовувати права та обов'язки [1]. А.А. Алексєєв наводив схоже визначення, додаючи, що це – здатність самостійно, власними, усвідомленими діями реалізовувати права та обов'язки [2]. Більш узагальнене визначення давав О.А. Красавчиков: дієздатність – це здатність реалізації суб'єктом його правоздатності своїми діями [3]. З часом, розвиток законодавства обумовлював поступову зміну підходів до розуміння поняття дієздатності. Л.Г. Кузнєцова запропонувала до змісту дієздатності включити такі складові: здатність набувати права і створювати для себе обов'язки, здатність реалізовувати своїми діями належні особі права і виконувати обов'язки, здатність своїми діями припиняти права та обов'язки [4]. М.В. Вітрук зазначає, що суб'єктом права може бути людина, котра володіє відносно вільною волею, тобто здатністю усвідомлювати свої дії і керувати ними [5]. С.Н. Братусь наголошував, що дієздатність передбачає наявність волі у психологічному сенсі [6]. С.І. Архипов, досліджуючи дієздатність фізичних осіб, наголосив: «Найбільш значимим критерієм визначення дієздатності суб'єктів права, що характеризує головний момент, саму сутність суб'єкта права як його творця, на наш погляд, є вольовий критерій. Зрілість волі, її готовність приймати правові рішення визначає правову особу як учасника правової комунікації, правових відносин та правової діяльності. Саме правова воля визначає особу як суб'єкта права» [7].

Психологічна складова дієздатності полягає у здатності особи усвідомлювати соціально-правовий характер, значення та наслідки своїх дій і вільно керувати ними – здійсненні вольової діяльності. Вона є базовою по відношенню до юридичного змісту дієздатності, оскільки обумовлює його виникнення, зміну чи припинення. Дієздатність зв'язується із якістю психомоторної діяльності й зокрема з психічним станом людини, що робить вкрай важливим знання її психологічних особливостей. Лише здатна усвідомлювати значення своїх дій людина може належним чином здійснювати свої права та виконувати взяті юридичні обов'язки. Здатність адекватно оцінювати певну ситуацію та можливий за нею юридичний факт, також залежить від простого життєвого досвіду, який здобувається з віком та станом психічного здоров'я. Отже дієздатність залежить від інтелектуальних здатностей людини: моделювати цю поведінку, передбачати її правові наслідки, адекватними засобами виявляти і оформляти волевиявлення.

За такої моделі у дієздатності просліджується декілька моментів:

- евристичний – здатність усвідомлювати значення своїх дій через наявність певних навиків, знань та досвіду;
- психологічний – здатність керувати своїми діями;
- юридичний – здатність набувати суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Таким чином, дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі невиконання. Представлене визначення дає можливість виділити окремі елементи дієздатності:

-
- здатність фізичної особи своїми діями набувати права і створювати обов'язки. Мова йде про набуття як суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, так і відповідних правових статусів;
 - здатність самостійно здійснювати права та виконувати обов'язки;
 - здатність своїми діями розпоряджатися належними особі правами;
 - здатність відповідати за порушення юридичних обов'язків.

Як і правоздатність, дієздатність за загальним правилом є рівною для умовно рівних за здатністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними фізичних осіб. Обсяг дієздатності фізичної особи може бути обмежений виключно у випадках і в порядку встановлених законом. Щодо змісту дієздатності, то він при повній дієздатності максимально наближується до змісту правоздатності. Але, беручи до уваги той факт, що у реальному житті кожна людина індивідуальна і має свій власний обсяг духовних та фізичних ресурсів, абстрактна можливість до правомочності не може збігтися з реально наявними правами і обов'язками. Крім того, принцип розумності здійснення своїх прав, завжди є стримуючим фактором.

Таким чином, права і обов'язки та можливість їх набувати повинні будуватися на засадах розумності, справедливості і доцільності. А якщо особа зловживає можливістю створювати для себе права і обов'язки, внаслідок чого потерпає сама або її ближні, законодавство містить дієві засоби повернути таку особу в межі правомірної поведінки. Зокрема, це досягається за допомогою інституту обмеження дієздатності. Як вказано у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» від 28 березня 1972 р. обмеження громадянина у дієздатності спрямовано на посилення боротьби з пияцтвом та зловживанням наркотичними речовинами. Це має велике значення для збереження генофонду народу України.

Сучасне цивільне законодавство України розширило і конкретизувало інститут обмеження у цивільній дієздатності, порядок і наслідки такого кроку, порядок відновлення повної дієздатності. Згідно ст. 36 Цивільного Кодексу України, суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Це стосується осіб, які хворіють психічною хворобою, наприклад, тяжкими формами шизофренії, олігофренії. В даному контексті дуже важливим видається медичний критерій доцільності визнання особи обмежено дієздатною. З медичної точки зору в основі обмеження дієздатності осіб, які страждають алкоголізмом або наркоманією, лежить психічна і фізична залежність від алкоголю і наркотичних речовин, яка обмежує їх здатність керувати своїми діями. Що стосується юридичного критерію – здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, то він оцінюється судом, виходячи із представлених доказів.

Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. В даному випадку підставами для обмеження у цивільній дієздатності є: факт зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами. Під зловживанням слід розуміти систематичне пияцтво, а також надмірне вживання алкоголю, що означає залежність людини від алкоголю – хворобу, або відсутність помірності при вживанні алкоголю та відсутність культури вживання алкогольних напоїв. Є випадки ускладнення хворобливого стану, коли людина внаслідок вживання алкоголю поводить себе агресивно або схильна до буйства. Досить дискусійним залишається питання про надмірне вживання наркотиків [8]. Беручи до уваги однозначну позицію законодавства щодо заборони прийняття наркотичних засобів, в даному випадку мову треба вести в контексті саме немедичного приймання наркотиків – придбання з порушенням встановленого законом порядку, вживання без рецепту лікаря. Стосовно токсичних речовин позиція однозначна – будь-яке їх внутрішнє чи зовнішнє вживання повинно оцінюватись як протизаконне.

Виходячи з практики судово-психіатричної експертизи, на основі вивчення і аналізу понад 40

експертних випадків по цивільних справах, крім передбаченого діючим законодавством обмеження дієздатності, таке ж обмеження як здатності керувати своїми діями, так і в повній мірі усвідомлювати їх, притаманне й низці психічних захворювань неспсихотичного характеру. В цих випадках така медична передумова обмеження дієздатності виявляється не тільки в самостійному виді як нездатність в повному обсязі оцінити значення і наслідки угоди, що здійснюється, але і як передумова для виникнення омани. Це стосується в першу чергу осіб похилого віку з психічними порушеннями судинного і іншого ґенезу, осіб з психічними розладами внаслідок тяжких соматичних захворювань в їх термінальній стадії і деяких інших осіб з неспсихотичними психічними розладами [9]. На нашу думку, вищевказані категорії громадян могли б визнаватися судом обмежено дієздатними на підставі висновку судово-психіатричної експертизи при здійсненні ними угод по розпорядженню власністю, майном, які торкаються інтересів як самого громадянина, так і його родичів, з встановленням над такими особами піклування.

Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України [10]. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Не менш важливим для інституту обмеження цивільної дієздатності є встановлення у ст. 37 Цивільного Кодексу України правових наслідків цього матеріально-процесуального інституту [11]. Вони полягають у наступному:

1. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Таким чином досягається підконтрольність обмеженого у цивільній дієздатності. Вже сам факт такого заходу має запобіжне та виховне значення і є стримуючим фактором для подальшої деградації особистості. Зазвичай піклувальниками призначаються близькі до неї авторитетні особи.

2. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Основний недолік в тому й полягає, що деградовані особи придбають спиртні напої низької, сумнівної якості і поза легальними формами та місцями їх збуту. Деякі угоди можуть вписуватися у ознаки дрібної побутової, наприклад, придбання пива. Це не є достатнім засобом для профілактики, так званого, пивного алкоголізму.

3. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Такий захід спрямовано на унеможливлення промотування майна на придбання спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин тощо. Разом з тим, за умови розумності розпорядження майном та учинення інших правочинів відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.

4. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюються піклувальником. Основне спрямування цього заходу унеможливити або різко обмежити легальні шляхи отримання коштів на придбання спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин, тощо. Якщо підстави для такого обмеження відпали, піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.

5. Разом з тим, обмежена у цивільній дієздатності особа самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі. Іншими словами, за такою особою у повному обсязі зберігається деліктоздатність. Такий засіб видається виправданим спираючись на завдання інституту обмеження цивільної дієздатності.

Що стосується поновлення цивільної дієздатності, то даний факт ставиться у залежність від зникнення підстав для обмеження у ній. Так, згідно ст. 38 Цивільного Кодексу України у разі видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність [12]. Відповідно, у разі припинення фізичною особою

зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, суд поновлює її цивільну дієздатність. У такому разі рішення суду про визнання громадянина обмежено дієздатним скасовується. Відповідно й піклування, встановлене над фізичною особою, припиняється на підставі рішення суду про поновлення цивільної дієздатності.

Враховуючи вищезазначене, необхідно акцентувати увагу на тому, що дієздатність – це здатність громадянина своїми діями здобувати громадянські права і створювати для себе громадянські обов'язки. Вона виникає у повному обсязі з настанням повноліття. Обсяг поняття включає в себе всі правові відношення, в які може вступати фізична особа, що досягла психічної зрілості, здатна свідомо вести справи та усвідомлювати значення своїх дій. Дієздатність пов'язана, з одного боку, з віковою зрілістю, а з другого – з психічним станом особи, який забезпечує їй здатність усвідомлювати свої дії і керувати ними. Таким чином доходимо трьох важливих висновків: а) дієздатність є здатністю самостійно вчинювати юридично-значимі вольові дії; б) вона обумовлюється станом волі суб'єкта права та законодавством; в) дієздатність не є абсолютно-необхідною умовою для зміни у правовому статусі суб'єкта права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М.: Юридическая литература, 1961. – 378 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2-х т. / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. Лит., 1982– Т. 2. – 361 с.
3. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М.: Гос. изд-во юрид. литературы, 1958. – 183 с.
4. Кузнецова Л. Г. Развитие института дееспособности граждан в новом гражданском законодательстве / Л. Г. Кузнецова // Правоведение. – №4. – 1965. – 265 с.
5. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М.: Наука, 1979. – 229 с.
6. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Ученые труды вып. XII. / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 363 с.
7. Архипов С. И. Субъект права (теоретическое исследование). Дис. д. юр. н. / С. И. Архипов. – Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 2005. – 522 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина: [підруч.] / І. А. Бірюков, О. Ю. Заїка, С. С. Бичкова; за ред. І. А. Бірюкова, О. Ю. Заїки. – 3-тє вид., змін. та доп. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Ілейко В. Р. Дієздатність, обмежена дієздатність – деякі аспекти проблеми / В. Р. Ілейко // Український вісник психоневрології. – 1996. – Т. 4, вип. 4. – С. 100 – 102.
10. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року (із змінами та доповненнями) // Офіційний вісник України. – 2015.
11. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х.: Страйд: ФО-П Лисяк Л. С., 2012 – 2013. – (Серія «Коментарі та аналітика»).
12. Цивільний кодекс України (науково-практичний коментар): у 2-х т.; за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – 5-е вид. перероб і доп.; К., 2013. – 832 с.